CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT

M.I.P.

Gemeente Bakel

Provincie
Noord-Brabant

1993

Colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door mevr. drs. M. Daru-Schoemann, dhr. drs. M. Koenders, dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie), dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.
Secretariaat: mevr. H.van Wanrooij-de Cort, Hildebrandstraat 24, 5216 VR 's-Hertogenbosch. Tel. 073-147471.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 VR 's-Hertogenbosch.
Tel.: 073-812511.

INHOUD

Woord vooraf 3

Werkwijze en criteria 5

1. Situering der gemeente -

2. Bodemgesteldheid -

3. Grondgebruik -

4. Infrastructuur -

5. Ontwikkeling van de nederzettingen -

6. Stedebouwkundige typologie -

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen

8. Objectgegevens -

9. Literatuur -

Kaart (bijlage) -

Woord vooraf

Dit rapport over Bakel en Milheeze maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedebouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.
Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedebouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:
- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedebouw' (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedebouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten.

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vòòr 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.
Onderzoek en veldwerk voor dit rapport vonden plaats in juni 1991, door mevr. drs. M.M.R. Daru- Schoemann.

's-Hertogenbosch, maart 1993

Werkwijze en criteria

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.
Deze gebieden zijn:
1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.
Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedebouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.
De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.
In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.
Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.
Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987. Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de his-

torische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere. Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.

Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topo-

grafische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.
Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedebouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.
Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met de objectgegevens, geordend naar adres en huisnummer (even, oneven). Per object worden de oorspronkelijke en huidige functie, architect, bouwdata, bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd) weergegeven. Dan volgen bijgebouwen, artefacten (stoepen, stootstenen, hekken etc.) en groenelementen. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.
Tenslotte volgt de literatuur.
Bijgevoegd worden kaarten 1 : 10.000 en indien nodig deelkaarten van de stedebouwkundige typologie en de dichtbebouwde kernen. Op de kaart 1 : 10.000 worden aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip) - beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnaam en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen worden eveneens aangegeven.

1. Situering der gemeente

1.1Ligging

De gemeente Bakel en Milheeze is gelegen op de Noord-Brabantse zandgronden, ten oosten van de gemeente Helmond en maakt deel uit van het inventarisatiegebied Brabantse Peel. De gemeente omvat de kerkdorpen Bakel, Milheeze en De en de gehuchten Bakelsebrug, Bankert, Benthem, Esp, Geeneneind, Grotel, Hilakker, Hoeven, Kaweide, Kivitsbraak, Klef, Mathijseind, Molenhof (gedeeltelijk), Muizenhol, Neerstraat, Nuijeneneind, Overschot, Ravensgat, Rootvlaas, Schouw (gedeeltelijk), Schutsboom, Speurgt, Ven, Zaarvlaas en Zand. De gemeente maakt deel uit van het Samenwerkingsverband Gewest Helmond.
In het zuiden is de grens van de gemeente grotendeels bepaald door het tracé van de Kaweise Loop, in het Zuidoosten voortgezet door de Bakelse Aa. In het noord-oosten vormt de Snelle Loop de natuurlijke grens. In het oosten is Bakel van de provincie Limburg gescheiden door het Defensiekanaal.
De oppervlakte van Bakel is sinds de annexatie in 1968 van Brouwhuis, Rijpelberg, Dierdonk door de gemeente Helmond, 6631 ha groot. Daarvoor bedroeg zij 7678 ha. De grenzen van de gemeente kwamen vóór de annexatie overeen met die van de schepenbank vóór 1795. In voorgaande eeuwen heeft de vaststelling van de grenzen herhaaldelijk tot conflicten geleid. Zij liepen grotendeels door moeilijk af te bakenen uitgestrekt Peelgebied.
Bakel maakt deel uit van het stadsgewest Helmond. Op 1.1.1989 bedroeg het aantal inwoners 7.592.

1.2Ontwikkeling

De oudste vermeldingen van Bakel dateert uit 714. In 721 is de plaats genoemd in een schenking aan de heilige Willibrordus. Bakel is daarmee een van de oudste kerspelen van Noord-Brabant. Op het gebied van de gemeente zijn echter veel oudere sporen van bewoning gevonden. In de Frankische tijd werd Bakel geëxploiteerd als domein. De Bakelse kerk was een moederkerk voor Bakel, Milheeze, Deurne en Gemert. Milheeze en het nu Helmondse Brouwhuis hebben zeer lange tijd slechts kapelstatus gehad. Uit de verschillende feodale hoeven hebben zich gehuchten ontwikkeld, gewoonlijk doordat het uitgebate gebied verdeeld werd onder verschillende keuterboeren. De gemeente Bakel is omstreeks 1200 veroverd door de graaf van Leuven en lag aan de grens met het gebied van Gelre. Bakel behoorde tot het kwartier Peelland als onderdeel van de Bossche Meierij.
De bewoners van de gemeente Bakel leefden tot aan het einde van de vorige eeuw uitsluitend van de landbouw. Tot circa 1880 was er een zeer geringe bevolkingstoename. Met de opkomst van de Helmondse textiel en metaalindustrie vond zowel forensisme als migratie plaats. De ontginningen vanaf het einde van de vorige eeuw, vergrootten de mogelijkheid van het opbouwen van een redelijk boerenbestaan binnen de gemeente. De ontginningen vormden tevens de grondslag voor de stichting van het dorp de Rips, waar de eerste huizen in 1921 werden gebouwd. Na 1935 was het migratiesaldo echter weer negatief, ondanks de ontginningen. Tussen 1900 en 1950 groeide het aantal bewoners van 1601 tot 4778. De kern van Bakel vervult tegenwoordig voornamelijk een woon- en verzorgingsfunctie. Milheeze heeft nog gedeeltelijk een agrarisch karakter, maar heeft eveneens een woonfunctie voor een elders werkende bevolking. De Rips is een agrarisch verzorgingskern. Op het gebied van de gemeente Bakel bevinden zich ook enkele industriële bedrijven.

2. Bodemgesteldheid

2.1 Grondsoorten

De gemeente Bakel maakt deel uit van het zuidelijk zandgebied, dat zich uitstrekt over het grootste deel van de Provincie Noord-Brabant en een deel van Noord-Limburg. Het ligt op de rand van de Peel en de oude dekzanden, terwijl de Peelrandstoring direct ten noord-oosten van de gemeente loopt. De zuid-noord gerichte dekzandrug gaat door in de buurgemeente Gemert, met een smalle oostelijke uitloper in de Stippelberg. De ondergrond van de gemeente bestaat voornamelijk van fijn zand dat soms laagjes klei bevat. In de beekdalen is holocene klei afgezet. In het centrum van de gemeente bevinden zich grote oppervlakten grind- en steenhoudend zand. Deze lagen zijn afgedekt door een dunne laag stuifzand. In het noorden en het oosten zijn er verspreide hoogveengebieden aanwezig. In het zuiden van de gemeente liggen twee droge gebieden.

2.2 Hoogte en afwatering

De algemene hellingsrichting is van het oosten (hoger) naar het zuiden (lager). Het stuifzand bereikt in het gebied van de Stippelberg een hoogte van +32,7m NAP. Ten oosten van de Grotelse Heide zakt het gebied tot +15m NAP. De vrij regelmatige oppervlakte wordt onderbroken door stuifzandheuvels. Kenmerkend voor de gemeente zijn de zandheuvels die zich op verschillende plaatsen bevinden: de Grotelse Heide, in het noorden en het westen van de Bakelse kern, bij het gehucht Het Zand, in het oosten. De zandheuvels zijn ontstaan door het plaggensteken, waardoor de bovenlaag verdween en de wind greep kreeg op het daaronder liggende zand.(zie ook hoofdstuk 3). Deze heuveltjes bereiken bij Het Zand circa 10 m.hoogte.
De gemeente bevat een betrekkelijk klein aantal waterlopen. De belangrijkste zijn de Bakelse Aa. Deze ontspringt op een drietal plaatsen ten zuiden van de kern Bakel. Voor de kanalisatie waren de nabij gelegen weilanden vaak overstroomd. De Kaweise Loop, in het zuiden der gemeente, is in 1936 gekanaliseerd op initiatief van het waterschap Het stroomgebied van de Aa. De Bakelse Aa en de Kaweise loop vloeien samen en stromen nabij Scheepstal in de Aa. De Esperloop ontwatert het centrum van de gemeente, de Snelle Loop het noordwesten. De grondwaterspiegel bevond zich op geringe diepte, maar door grootschalige wateronttrekking heeft vindt verdroging plaats.
De gehele gemeente maakt deel uit van het afwateringsgebied van de Aa.en het gelijknamig waterschap.

3. Grondgebruik

Bij archeologische opgravingen in het zuid-oosten van de gemeente zijn -bewaard dankzij de veengroei- sporen van prehistorische bewoning aangetroffen (met name van groepen Tjonger-mensen uit ca. 10000 jaar v.C.). Deze mensen trokken echter weg. Ca. 2000 V.C. was er weer sprake van bewoning. Waarschijnlijk zijn de heidevelden van Bakel ontstaan door het in die periode kappen van bos en de daaropvolgende begrazing. Tijdens de Romeinse bezetting en daarvoor, hebben Germaanse stammen in Bakel gewoond. Er zijn echter weinig Romeinse sporen.
De vroege bewoningsmogelijkheden in het gebied van Bakel waren beperkt. De aanwezigheid van moerassige gronden maakte voor de ontginningen een groot deel van de gemeente onbegaanbaar. Weilanden bevonden zich langs de Kaweise loop. De oudste bouwlanden zijn de akkers, die zich op de drogere gedeelten bevinden.
De akkercomplexen lijken altijd al open te zijn geweest. Dit open karakter is uiteraard versterkt door moderne landbouwmethodes. De oude akkers hebben smalle en rechte kavels en liggen in bundels bijeen. met een algemene zuidoost-noordwestrichting. Naast de akkers waren al vroeg de eeuwsels (beemden) in gebruik voor de traditionele landbouw. Het gaat om hooilanden, te nat om voor het grazen van koeien te dienen. Naast akkercomplexen waren er individuele ontginningen. Deze kenmerkten zich door blokvormige, vaak onregelmatige kavels. Dit geldt voor het akkercomplex ten noorden van Milheeze.
De traditionele landbouw maakte gebruik van plaggen. Deze was nodig voor de zogenaamde eeuwige roggebouw. De plaggen waren afkomstig van de gemeynt, de min of meer woeste gronden in gemeenschappelijk gebruik. Dit gebruik was niet alleen gereserveerd voor de bewoners van het dorp zelf, er waren ook afspraken met omringende dorpen. Al in 1326 verkocht Jan III van Brabant een gemeynt aan Aarle en Bakel. Ook Helmond en Beek-en-Donk deden rechten gelden op het gemeynt.
Zandverstuivingen, ontstaan door het afplaggen, maakten het al in de vijftiende eeuw noodzakelijk bomen te planten om het verschijnsel tegen te gaan. Blijkens opmerkingen van Van der Aa gingen zandverstuivingen echter door. Na 1850 veranderde het gebruik van de heide. Het grazen door schapen ging door, maar de koeien werden niet meer naar de hei gedreven. Het aantal bijenkorven nam af. Moerassige grond werd in cultuur gebracht in de gebieden Zaarvlas, Witte Ven en Goor. Daarnaast werd turfrijk gebied in exploitatie genomen. In 1864 kwam er een verdeling van heide en veenderij. De gemeenten verkochten toen een deel van de verdeelde gebieden door aan inwoners van Bakel en aan vreemdelingen.
Het in cultuur brengen van woeste grond begon al rond 1800. De ontginningen door grootgrondbezitters startten aan het einde van de negentiende eeuw. De eerste grootgrondbezitters - niet in de gemeente maar wel in de omgeving, ingezetene industriëlen of handelaren - legden zich eerst toe op schapenteelt. Pas in een volgende fase, toen investeerders van buiten de provincie grote hoeveelheden grond kochten, is men overgegaan tot grootschalige exploitatie en bebossing. Bakel werd een voorbeeldontginning van de jonge Heidemaatschappij, waar men delegaties rondleidde. De ontginning van de Peel in de gemeente Bakel had als doel het winnen van bouwland en het aanleggen van naaldhoutbossen met het oog op verkoop als stuthout voor de Limburgse mijnen, in het bijzonder de mijn Laura (een maatschappij van de Belgische Société Générale). In 1891 gaven de heren Waterschoot-van der Gracht en Van Ogtrop aan de Heidemaatschappij de opdracht het Beestenveld in exploitatie te nemen. Zij hadden het gebied in 1884 van de gemeente Bakel gekocht. In 1894 kocht Abraham Ledeboer, een industrieel uit Enschede, een deel van de Stippelberg van Cornelis Carp, industrieel te Helmond. Twee jaar later kocht hij nog meer aansluitende percelen. Dit landgoed is nog steeds in bezit van de erven Ledeboer. De Heidemaatschappij ging ook voor dit landgoed zorgen voor de ontginning en de bebossing.
In 1913 verkocht de gemeente Bakel een deel van de Jodenpeel. In 1915 kwam een grote oppervlakte grond in handen van de N.V. Union Financière et Terrienne, die o.a. in de Klotterpeel voor een tijdelijk onderkomen van Belgische vluchtelingen zorgde. Zij verkocht in 1919 haar Bakelse bezittingen weer. De Blaarpeel, eigendom van ene Pieter Schoen uit Zaandam werd vanaf 1921 ontgonnen. Daarna ontstonden diverse pachtboerderijen, o.a. de Lelianahoeve aan de Ripsestraat.
Het percentage woeste grond in de gemeente heeft zich in de twintigste eeuw als volgt ontwikkeld:

1910	1920	1930	1940
51.4	46.8	31.8	20.4

(bron: Simon)
De toename bouwland, grasland en bos tussen 1910 en 1940 was in ha. als volgt:

Bouwland	Grasland	Bos
780	788	305

4. Infrastructuur

4.1 Wegen

De weg Venray-Bakel-Gemert heeft van oudsher een regionale functie. Aan de grens tussen Noord-Brabant en Limburg splitste zich de Peelweg in een weg naar Bakel en een weg naar Gemert.
De weg Milheeze-Oploo had voor de ontginning een ander tracé. Tot een nieuw.tracé werd besloten tijdens de verdeling van de Bakelse Peel in 1864. Tijdens de ontginningen aan het einde van de negentiende eeuw ontstonden particuliere wegen. Zo is de Jan Berentweg het Bakelse gedeelte van de door de gebroeders Roelvink aangelegde verbindingsweg ter ontsluiting van hun landgoed De Grote Slink-Bunthorst richting Vinkenpeel. De weg Bakel-Milheeze is circa 1900 verhard.
Toen is de kronkelende weg rechtgetrokken. Rond 1920 kwam door de ontginningen behoefte aan een betere ontsluiting. Hiervoor werd in 1920 een wegschap opgericht. Dit realiseerde toen de weg Deurne-Oploo en De De Rips-Elsendorp (toen De Dompt), die in 1922 gereed kwam.
De kleine karrepaden dienden o.a. voor het vervoeren van de turf. De wegen rond de akkercomplexen waren smal. De paden tussen de akkercomplexen waren hol en liggen nog, als zij verhard zijn, lager dan het omringend land. Bij de ontginningen ontstond er een aantal particuliere wegen, zoals de wegen aangelegd door de heren Roelvink door het oostelijke gedeelte van De Rips. Het ontginningsgebied van de Rips is blokvormig verdeeld door een netwerk van zandwegen. Het deel dat aan de gemeente Gemert grenst direct ten noorden van de weg Gemert-Venray is in kleinere blokken is verdeeld dan de rest. In de Stippelberg zijn kronkelige zandpaden opgenomen in het wegenstelsel. De volledige ontsluiting van de gemeente door verharde wegen dateert van na de Tweede Wereldoorlog.

4.2 Spoorwegen

Plannen van de Noord-Brabants-Duitse Spoorwegmaatschappij om de Peel te ontsluiten door de aanleg van tramlijnen en plannen voor een spoorweg uit de jaren 1911 tot 1914 kregen geen uitvoering.

4.3 Waterwegen

De gemeente Bakel kent geen bevaarbare waterwegen.

4.4 Militaire infrastructuur

Het ontwateringskanaal ten oosten van de gemeente is ontstaan tijdens de mobilisatie voor de Tweede Wereldoorlog. Er zijn nog enkele nauwelijks herkenbare resten van een wachttoren. Het Defensiekanaal grenst aan de gemeente, maar maakt geen deel uit van haar grondgebied.
Het vliegveld De Peel bevindt zich voor een deel op het gebied van de gemeente Bakel.

5. Ontwikkeling van de nederzettingen

5.1 Nederzettingen

In 1940 had Bakel de laagste bevolkingsdichtheid van alle gemeenten die Helmond omringen (41 inwoners per km 2 tegenover Aarle-Rixtel 211 inwoners per km 2).
De groei van de bevolking was in indexcijfers uitgedrukt

1840	1849	1859	1869	1878	1889	1899	1910	1920	1930	1940
100	102	99	104	11	102	98	102	119	175	209

(bron: Simon)
Bakel is nog steeds een agrarische gemeente, maar de toevloed van forensen en de aanwezigheid van recreatieve voorzieningen hebben dit karakter gewijzigd.

Bakel
Bakel kan getypeerd worden als een kerkdorp met een middeleeuwse oorsprong. Omringende akkercomplexen werden uitgebaat vanuit de gehuchten rond de dorpskern. De radiale wegenstructuur van de plattegrond is een uitdrukking van dit gegeven: de wegen verbonden op zo direct mogelijke wijze de boerderijen in het dorp met de daarbij behorende akkers. Het lijkt niet waarschijnlijk dat het dorp zich rondom de -decentraal geplaatste- kerk heeft ontwikkeld. De structuur van het dorp is door een aantal ingrepen veranderd, waardoor de radiale structuur gewijzigd werd. Deze is echter in de laatste jaren voor een deel hersteld.
De groei van het kern heeft zeer lange tijd gestagneerd. De laatste vijftien jaar is de kern echter door de toestroom van forensen sterk gegroeid. Ten oosten van de kern bevindt zich een groot medisch complex, met het verpleeghuis St. Jozefsheil en de Jan de Wit kliniek.

Milheeze
Milheeze is een klein kerkdorp, in de middeleeuwen na Bakel ontstaan. Het heeft een lineaire straatdorpstructuur. De kerk van Milheeze werd pas in 1844 parochiekerk. Tussen 1850 en 1940 is de omvang van de bebouwing bescheiden gebleven, ondanks de komst van een klooster. Aan de zuidkant van het kern bevinden zich recente uitbreidingen, echter in verhouding minder dan in Bakel.

De Rips
Het dorp de Rips is een ontginningsdorp, genoemd naar een in 1896 gebouwde boerderij die zich nog - tussen latere bebouwing - in het dorp bevindt, en in 1921 ontstaan. De structuur is bepaald door een wegenkruis, gevormd door de Ripsestraat/Kruisberglaan en en Gennep en de De Wijtvlietlaan/Burgemeester van de Wildenberglaan. De dichtere bebouwing ligt aan deze wegen. De bebouwde oppervlakte van De Rips is na 1940 niet beduidend gegroeid.

5.2 Gehuchten

De gehuchten van Bakel bestaan uit een losse groepering van circa vijf tot circa vijftien boerderijen, soms huizen. Zij bevinden zich voor het grootste gedeelte rondom de kernen van Bakel en Milheeze (Geeneneind, Overschot, Hilakker, Schutsboom, De Hoeven). Deze twee laatste hebben waarschijnlijk grotere akkercomplexen omvat (de benamingen van de Schutboomse en Hoevense klampen wijst hierop).
Benthem, Bankert, Mathijseind, Hilakker, Overschot, Schutboom, de Hoeven en zijn waarschijnlijk oudere akkergehuchten. De bebouwing in Overschot bevindt zich aan een verbrede weg, die van het gehucht Neerstraat loopt in een langgerekte vorm langs de straat. Bakelsebrug bestaat uit enkele boerderijen langs de straat. De boerderijen van Grotel bevinden zich op een vrij groot onderlinge afstand.
Esp, Hoberg en Kaweide waren zogenaamde Einzelhöfe, in de 11e of 12e eeuw ontstaan. Esp was een hoeve van de Commanderie van Gemert en omvatte ca. 25 ha. grond. Hoberg (ca. 20 ha) behoorde tot de Helmondse abdij Binderen. Kaweide (ca. 25 ha) behoorde tot een adellijke familie. De hoeve Esp heeft zich ontwikkeld tot een hoeveakkergehucht.

5.3 Verspreide bebouwing

Volgens Dussart dateert de bebouwing van gebieden als Muizenhol of Het Ven uit heide-ontginningen die al uit een periode vóór de zeventiende eeuw dateert. Boerderijen van de Klef horen tot de nieuwe bedrijven die door de verbeterde omstandigheden in de landbouw in de periode na 1910 zijn ontstaan. Bakel wordt gekarakteriseerd door een groot aantal losse groeperingen van minder dan tien boerderijen, zoals in de gebieden Kivitsbraak, Nuyeneind, Ravensgat, Rootvlaas, Schouw, Speurgt.
In het noord-westelijke punt van de gemeente is de verspreide bebouwing verwant aan soortgelijke ontwikkelingen in de gemeente Oploo, waar de gebroeders Adam en Jan Berent Roelvink dienstwoningen en pachthoeven lieten bouwen ten behoeve van de exploitatie van hun uitgestrekte landgoed De Grote Slink-Bunthorst. Hun grondbezit strekte zich uit over de gemeenten Oploo, Gemert en Bakel.
De ontginning van de Blaarpeel en Jodenpeel dateert uit de jaren 1920-1925 (zie paragraaf 3 over grondgebruik), de op grote percelen gesitueerde bebouwing is voor een groot deel jonger.

6. Stedebouwkundige typologie

6.1 Typologie

Bakel, Milheeze en de Rips zijn landbouwdorpen. De Rips verschilt in dit opzicht van een nieuw dorp als Helenaveen, dat verbonden was met de turfgraverij. Binnen de periode 1850-1940 is de Rips is als een geheel nieuw kern in een vrij korte tijd (1921- 1940) ontstaan. Het heeft een zeer eenvoudige basisstructuur met twee elkaar kruisende wegen. In alle drie de dorpen is de bebouwingsdichtheid vrij laag.

6.2 Beschrijving van het gebied van bijzondere historisch-landschappelijke waarde

Bakel bezit een gebied van bijzonder landschappelijke waarde. Daaronder wordt verstaan een gebied dat in de periode 1850-1950 op planmatige wijze is ingericht, waarbij ook infrastructurele werken zijn verricht. Het gebied van De Rips e.o. met name de kern plus de Aarlesche Peel, de Vinkenpeel, het oorspronkelijke gebied van de Rips ten westen van de Ripsestraat, de Blaarpeel, het Beestenveld, de Klotterpeel, de Jodenpeel en de Stippelberg- kan gekenmerkt worden als een binnen de periode 1850-1940 nieuw ontgonnen landschappelijk geheel. Dit nieuw landschap verving het woeste landschap van de Peel. De ontstaansgeschiedenis, voornamelijk in de periode circa 1910-1930 kwam meer in detail aan de orde in paragraaf 3 (Grondgebruik). Pas in de genoemde periode is sprake van een systematische aanpak van de ontginningswerkzaamheden. Het gebied kan verdeeld worden in drie onderdelen: de kruisvormige kern van De Rips, waarbij het noord-oost kwartier van het kruis het meest bebouwde deel is; het landelijk gebied met verspreide pachthoeven op grote percelen; het bebost gebied, met regelmatig aangelegde blokken en bospaden. Bij het geheel horen ook de in dezelfde periode ontstane afwateringskanalen.die dezelfde regelmaat en grootmazigheid vertonen.
Kenmerken voor de bebouwing is de aanwezigheid van boerderijen en huistypen die vreemd waren aan de traditionele bouwvormen in de regio, maar wel min of meer pasten bij van de nieuwe bevolking afkomstig uit andere streken.
Het gebied heeft samen met de ontginningsgebieden te Gemert en Oploo een regionale betekenis, als karakteristieke ontwikkeling uit een periode waar gestreefd werd naar het in cultuur brengen van een zo groot mogelijk oppervlakte van toen nog woeste gronden.

7. Karakteristiek der objecten, bouwvormen en bouwtypen

7.1 Woonhuizen

Enkele eenlaagse dorpshuizen uit de periode rond de eeuwwisseling zijn te vinden in de kerenen van Bakel en van Milheeze. Aan de Burgemeester van Wildenberglaan 7-9 bevindt zich een opzichtershuis, verbonden met de ontginningsactiviteiten uit de jaren twintig. Te Milheeze, is het pand Kerkeind 42 een rijk gedetailleerd dorpshuis uit circa 1910. Aan de Auerschootseweg 15 is woonhuis Zonneweelde een voorbeeld uit de jaren twintig. Er staan nog landarbeidershuizen uit de ontginningsperiode aan de weg richting Venray in De Rips. Er zijn nog enkele oudere landarbeidershuizen zoals Sint Antoniusstraat 2 en Hendrikstraat 9 een landarbeidershuis onder rieten dak met dakvoet van Hollandse pannen. Aan de Gemertseweg bevindt zich een kleine groep alleenstaande huizen uit de jaren twintig-dertig. Helmondsestraat 26 is een dorpshuis uit circa 1915, met details afgeleid van Art Nouveau.

7.2 Boerderijen

Esp 3 is een voormalige hoeve van de commanderij van Gemert. Ondanks de vele verbouwingen zijn er nog elementen uit de oude kern aanwezig. De vroegere bijgebouwen zijn verdwenen.
Bankert 9 is een boerderij in slechte staat, maar waar het (nu zeldzame) strodak nog gedeeltelijk aanwezig is. Kattevlaas 3 is eveneens een oudere (verbouwde) langgevelboerderij onder rieten dak.
Een groot deel van de langgevel boerderijen die Dussart nog signaleerde in zijn studie over het Bakels landschap uit 1947 is afgebroken of onherkenbaar verbouwd. Er zijn echter nog een aantal boerderijen die het traditionele negentiende eeuwse langgevel type vertegenwoordigen zoals Bakelsebrug 6, Berken 9 - met , rieten dak met voet van Hollandse pannen -, Muizenhol 2, Neerstraat 1, Neerstraat 9, Neerstraat 11. Bij een aantal zijn nog opkamers aanwezig.
Opvallend bij de ontginningsboerderijen is dat zij typologisch afwijken van de traditionele boerderijbouw. Sommige typen zijn duidelijk niet-Brabants. Bij een aantal is voor de dakdekking gebruik gemaakt van ruitvormig gelegde asbestcementleien.
Aan de Vredepaaldreef 2, staat Honus, een boerderij met een zeer omvangrijke stal onder rieten dak. Er staan in het noordoosten van de gemeente nog enkele boerderijen van hetzelfde type, maar sterker verbouwd dan deze. Bij een kortgevelboerderij aan de Burgemeester van Wildenberglaan 46 werd ca. 1925 nog een bakhuis gebouwd (de verbouwde boerderij is niet opgenomen in de inventarisatie). De boerderij aan de Jodenpeeldreef 2 is van een in dit deel van Brabant ongewoon type, een T boerderij uit 1938. De Lelianahoeve aan de Ripsestraat 2 is een modelboerderij van de Heidemaatschappij met een voorhuis dwars op het bedrijfsgedeelte. De oorspronkelijke boerderij De Rips staat er overigens nog, maar in verbouwde staat.
Nieuwere boerderijen vertonen vaak het langgevel type zoals Groesvlaas 1
of Hazenhutsedreef 7. Aan de Hoeven 6 is de Sint Wilhelmushoeve echter een kortgevelboerderij, met een.dakdekking van asbestcementleien.
Aan de Stippelbergweg, staat een boswachterswoning van het landgoed De Stippelberg. Andere huizen zijn verbonden met een landgoed, met name de opzichterswoningen, Jan Berendweg 2,4 en de ontginningwerkerswoning aan Jan Berendweg 7, als onderdeel van de uitgestrekte bezittingen van de familie Roelvink. De kortgevelboerderij Jan Berendweg 1 is een voorbeeld van een pachtboerderij van de gebroeders Roelvink.

7.3 Industriële en bedrijfsgebouwen

De molen te Bakel is een gesloten graanstanderdmolen, uit 1752 blijkens de windwijzers. Deze staat op een verhoging ten noorden van de hoofdstraat, op en ronde ommuring. De Laurentia molen te Milheeze is een bergmolen (achtkantige bovenkruier), een in 1860 uit oud materiaal herbouwde molen. De gebouwen met plat dak van de Boerenbond aan de Auerschootseweg 1 dateren voor een deel uit 1912.

7.4 Openbare gebouwen

In 1877 kreeg Bakel een nieuw gemeentehuis, later in gebruik als buurthuis. De school Dorpstraat 27 uit ca. 1925 lijkt qua stijl sterk op een aantal ontwerpen van Lambert de Vries in Helmond en omstreken.

7.5 Kerkelijke gebouwen

De Sint Wilibrorduskerk te Bakel aan de Wilbertsplein 1 is een basiliek met een schip van vier traveeën. Het schip is in 1721 na een brand herbouwd, evenals de toren. Deze toren met overhoekse steunberen en spitsboogvelden is nogmaals in 1840 gerestaureerd. Circa 1910 vond een uitbreiding plaats door C. Franssen. De kerk heeft een interieur met ronde kolommen en houten tongewelven. Het eiken kerkmeubilair dateert uit de achttiende en de vroege negentiende eeuw. Daarnaast bevat het nog enige waardevolle objecten uit de vijftiende, zeventiende en achttiende eeuw. Begraafplaats met calvarieberg, beeld van Sint Willibrordus.
De pastorie aan de Dorpstraat 1 dateert uit de eerste kwart van de negentiende eeuw. Het is een tweelaags Empire huis met een eenvoudig volume onder schilddak, gepleisterd met schijnvoegen.
De Sint Willibrorduskerk te Milheeze werd in 1844-1845 herbouwd op de fundamenten van de oorspronkelijke Sint-Anthonius kapel uit 1425. Bij de uitgebreide verbouwing in 1964 zijn twee zijbeuken toegevoegd. De eerste geledingen van de toren dateren waarschijnlijk nog uit de vijftiende eeuw.
De pastorie te De Rips, Ripsestraat 72, is een statig tweelaags huis onder een gebroken tentdak met een hoefijzervormige oprijlaan. De priesters van Het Heilig Hart kregen in 1920 opgedragen de parochie te Rips te stichten. Zij bouwden naast deze pastorie ook een school en een kerk, inmiddels afgebroken.
Aan de Gemersteweg 2 bevindt zich parochiehuis in traditionalistische stijl. Het kleine klooster tegenover de kerk aan het Kerkeind te Milheeze is in dezelfde stijl gebouwd.
De traditionalistisch gebouwde Mariakapel uit 1938, Hof 5, heeft rondbogen met hardstenen zuilen.

7.6 Kastelen en buitenhuizen

De villa van de erven Ledeboer op het landgoed de Stippelberg dateert van kort voor de Tweede Wereldoorlog. Het is een op zich vrij bescheiden villa. Het elders besproken boswachtershuis aan de Stippelberg maakt ook deel uit van hetzelfde landgoed.

7.7 Militaire werken

Bakel ligt aan de rand van het gedeelte van de Peel waar zich veel defensieve militaire infrastructuur uit de Tweede Wereldoorlog bevindt Ten noorden van de Wethouder Slitsvijver bij de Peeldijk is de fundering van een wachttoren nog zichtbaar. Het afwateringskanaal, besproken hieronder, kan ook als (afgeleid) militair werk worden beschouwd. Het Koordekanaal (11 km lang) is als militair werk niet meer te herkennen.

7.8 Infrastructurele en waterstaatswerken

Aan de Neerstraat bevindt zich een duiker voor de Esperloop uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Het afwateringskanaal in het oosten van de gemeente is ontstaan in de mobilisatieperiode voor de Tweede Wereldoorlog.

7.9 Groenelementen

Een groot deel van het areaal van de gemeente wordt in beslag genomen door uitgestrekte naaldboombossen. De Boswachterij de Rips (Stippelberg) bestaat in het zuiden uit naaldhout, in het noorden uit gemengd bos. Naaldhout overheerst in het Grotelse Bos en ten zuiden van Klef. De bossen rondom Bakel bestaan uit gemengde aanplant.
Een deel van de Klotterpeel wordt in beslag genomen door een natuurgebied (ven) dat echter bedreigd wordt door de uitdroging van de Peel.

7.10 Artefacten

Als artefacten zijn diverse twintigste eeuwse Christusbeelden te noemen namelijk een beeld tegenover Dorpsplein 12, een wegkruis aan de Stippelberg, een beeld op Pastoor Simonisplein te Milheeze.

8. Objectgegevens

Achter de Molen

Ong.
Sint Willibrordus
Molen Molen
ca. 1752
Baksteen, hout. Ronde ommuring (gepleisterd).
Kap, borsteind en paraplu met schaliën bedekt.
Luiwerk (kamaandrijving)
Staat op een natuurlijke verhoging.
Gesloten standerdmolen, korenmolen (Adres in RDMZ beschrijving is Dorpsstraat).
Rijksmonument
(foto 1)

St. Antoniusstraat

2
Landarbeidershuis
Woonhuis
ca. 1900
Baksteen, gepleisterd.
T-schuiframen met kleine roedenverdeling in bovenlichten.
Zadeldak met gesmoorde muldenpannen.
Cultuurhistorisch belang.
(foto 2)

Auerschootseweg

1
Boerenbond
Bedrijf Bedrijf
1912
Rationalisme
Baksteen. Sierlijst langs dakrand. Drie kubusachtige volumes.
Grote rechthoekige ramen in ijzer.
Plat dak. Laadperron met betonnen luifel.
Schuur uit bouwtijd. Plat dak.
Gevelsteen uit 1912.
Sociaal-historisch, architectuurhistorisch belang.
(foto 3)

15
Zonneweelde
Woonhuis Woonhuis
Ca. 1930
Handvormsteen. Vlechtingen.
Samengestelde kozijnen, glas-in-lood bovenlichten. Portiek met rondboog.
Zadeldak met wolfeind met rode romaamse pannen.
Achitectuurhistorisch belang.
(foto 4)

9. Literatuur

Aa, J. v. d., Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, delen II en VII, Gorinchem 1839-1851.

Berg, W.T. van den en P.A.D. Schröer, De Rips 1880-1940. Ontstaan, bevolking en sociaal-economische structuur van een ontginningsdorp in de Noordbrabantse Peel, scriptie Nijmegen/Deurne 1987.

Blink, H., Woeste gronden, ontginning en bebossching in Nederland, voormaalsch en thans, De Haag 1929.

Bon, J., "Hydrologische veldkenmerken langs de westflank van de Peelhorst", in: KNAG Geografisch Tijdschrift, 6 (1972) nr. 5, 411-424.

Dussart, F., Structure agraire et paysages ruraux dans la commune de Bakel (Brabant septentrional), Luik 1947.

Economisch Technisch Instituut van Noord-Brabant, Rapport inzake de economisch-structurele toestand en hare ontwikkelingstendenties in de gemeente Bakel c.a., Tilburg 1953.

Emstede, E. J. T. A. M., Inventaris van het nieuw archief van de gemeente Bakel en Milheeze, Bakel 1965.

Fransen-Derks, J., Het ontstaan, de groei, opbouw en bloei van een Peeldorp: 50 jaar De Rips, 1971.

Hoeymakers, S., Houtvesterij de Peel, Gemert 1986.

Hollenberg, P. en C. H. E. M. Peters, Ontginningen in de Noordbrabantse Peel in de 19e eeuw, Bijdragen tot de geschiedenis in het zuiden van Nederland, deel XLVII, Tilburg 1980.

Kortlang, R.en H. Verwiel, Boerderijen in Noord-Brabant. Aspecten van behoud en verbouw, 1989, 31-35.

Nederlandse Heidemaatschappij, Boerderijen in Nederland, Amsterdam 1941.

Simon, F. W., Boeren en wevers. Een sociaal-geografische monographie van de ontwikkeling en organisatie van het productieproces in het gebied van Helmond, z.j.

Steegh, A. A. A. Th., "Dorpen in Brabant", In: Dorpen in Brabant. Tentoonstellingscatalogus, Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch 1978, 4-29.

Zoetmulder, S. H. A. M. e.a., De Brabantse molens, Helmond 1974.

Bakel en Milheeze circa. 1865 Bron: Gemeente-atlas van J. Kuiper

Bakel en Milheeze. Topografische kaart 1:50.000

Ontginningen in de Rips 1893 - 1898.
Bron: Berg & Schöer, 1987

Kaart van het wegschap "De Peel"
Bron: Hoeymakers, 1986